

Zsadányi Edit

Eötvös Loránd Tudományegyetem

„Szóra bírható-e az alárendelt?”: Subaltern elméletek és Rakovszky Zsuzsa: *A hullócsillag éve* című regénye

Tanulmányomban egy diktatorikus korszakot feldolgozó magyar irodalmi mű tanulmányozásával szeretnék hozzájárulni az újabb subaltern kutatásokhoz. Elemzésem kapcsolódik Gayatri Chakravorty Spivak a perifériára szorult csoportok megszólaltatásáról, más szóval, a subaltern megszólalásának problematikájáról szóló írásához. A tanulmány első felében elméleti és narratológiai szempontból tekintem át, hogyan lehet artikulálni kiszolgáltatott helyzetű alakok hangjait. A második részben Rakovszky Zsuzsa *A hullócsillag éve* című regényében vizsgálom a gyermek elbeszélésmódját mint sajátos subaltern megnyilatkozást. Amellett érvelek, hogy Spivak állításával ellentétben néhány narratív fikció a maga összetett poétikai viszonyrendszerével képes megszólaltatni a társadalomból kirekesztett hangokat. Azt is állítom, hogy a regény interaktív viszonyt kezdeményez az olvasóval, amelyben átélhetjük a diktatorikus környezetben élő gyermek-elbeszélő alárendelt helyzetét.

A kortárs magyar irodalmat jól körvonalazhatóan jellemez egy újfajta társadalmi érdeklődés és szolidaritás a kiszolgáltatottak felé. A kortárs magyar széppróza egyik legfontosabb jellemzője, hogy etikai-politikai kérdéseket posztmodern nézetekkel és poétikai formákkal társít, mint például az intertextualitás, a meta-fikció, a nyelvi regiszterek keveredése és az önazonos elbeszélői vagy szereplői szubjektivitás megkérdőjelezése. Az elmúlt évtized szépirodalmi művei sok esetben hangsúlyozták, hogy a történelmi-társadalmi folyamatok nagymértékben befolyásolják egyéni élettörténetünket, a történelem beleíródik testünkbe és lelkünkbe. A magyar irodalom történetében gyakran fordult elő, hogy az irodalom közéleti-politikai feladatot látott el. A kortárs magyar irodalom most is ellátja ezt a szerepet, amikor számos alkotásában felidézi a kommunista korszakot, szembenéz közös történelmünkkel, segít feldolgozni — és ezáltal elengedni — kommunista múltunkat; a rendszerváltás után született generációk számára is lehetővé teszi, hogy második generációs traumáját feldolgozza. A diktatorikus korszakban játszódó 21. században megjelent művek fontos információt hordozhatnak a hatalomgyakorlás olyan kevésbé látható, jogi kategóriákkal nehezen

megfogható módszereiről, amelyektől máig nem szabadultunk meg, amelyeknek öntudatlanul és automatikusan máig engedelmeskedünk, és amelyeket észrevétlenül tovább is örökítünk.

Ebben a tanulmányban azt szeretném bemutatni, hogy egy adott kultúrán belül hangjukat hallatni képtelen alárendelt szubjektumok (subalternek) egy narratív fikció keretében képesek megszólalni. A regény azt a helyzetet helyezi a középpontba, azzal az ellentmondással szembesíti az olvasót, hogy a szereplő olyan mélyen elnyomott helyzetben van, hogy a változás lehetősége fel sem merül benne, megváltoztathatatlan adottságként fogadja el az élethelyzetét, ám a regény a maga összetett retorikai viszonyaival képes reflektálni a szereplő által reflektálatlan élethelyzetre. Láthatóvá tesz egy láthatatlan helyzetet, hiszen a gyerekszereplő nem látja tisztán azt, amiben él. A továbbiakban arra is felhívom a figyelmet, hogy a kommunikációképtelen kiszolgáltatottság fiktív megszólaltatása az ellentmondást magában hordozó, összetett textuális formában tud létrejönni, a szereplő nem képes idézett beszédben vagy idézett belső monológ formájában értelmezni saját helyzetét.

Hogy megérthessük, mennyire fontos a gyermeki látószög, a megbízhatatlan narrációval foglalkozó narrációelméleti kutatásokra is támaszkodom, hiszen a gyermek-elbeszélő nem rendelkezik teljes körű rálátással a körülményeiről, így az olvasót folyamatos korrekcióra készíti. Ez a korrekciós tevékenység, ez az olvasói aktivitás maga is értelmezési lehetőséget hordoz, ugyanis a befogadó ráébredhet és reflektálhat arra, hogy ő maga is részt vesz a regénybeli események alakításában, mivel a gyermeki életpaszta és élethelyzetből következő korlátozott tudású történetmondást át kell alakítania felnőtt szemmel értendő információvá. Spivak egész életművét végigkíséri az irodalmi művek elemzése, amely a filozófiai gondolatmenettel és konkrét megtörtént esetek ismertetésével párhuzamosan halad. Egyik újabb írásában is hangsúlyozza, hogy az irodalmi művek kiváló lehetőséget nyújtanak arra a türelmes, nem felülről irányított, összetett szempontokat figyelembe vevő kommunikációra, amelynek során létrejöhet a kiszolgáltatott helyzet megértésének, megtanulásának a folyamata (2014, 9). Tanulmányom célja egy ilyen esély felvázolása, melynek a során a fikciós helyzet, a mű által előtérbe helyezett összefüggések hozzájárulnak a kiszolgáltatottság megértéséhez. A tanulmány első felében az alárendelt, periférián élő szereplők megszólaltatásával és megértésével kapcsolatos elméleti háttérrel tekintem át. A második részben Rakovszky Zsuzsa *A hullócsillag éve* című művében a subaltern beszédmód jellegzetességeit a regény egy további sajátos vonásával, a jelen idejű narrációval összefüggésben értelmezem. A subaltern kategóriáját azért tartom alkalmasnak arra, hogy a regénybeli helyzetre alkalmazható, lefordítható kategóriának tekintsem, mert egyrészt a diktatórikus környezet gyerekszempontú érzékelése összevethető a

társadalomban élők azon rétegével, akik nem tudják képviselni saját érdekeiket, ugyanis a gyerek szereplők nem jutnak el az érdekérvényesítéshez. Másrészt ezért, mert a kiszolgáltatottság olyan mértékű, hogy nemcsak a politikai, de a nyelvi reprezentációból is ki vannak zárva, hasonlóképpen, mint az indiai özvegyáldozatra ítélt nők. A gyerekszereplő nem érti az utalásokat, a ki nem mondott részleteket, nincs tisztában a történelmi háttérrel, így a felnőttek beszédét csak részleteiben és nem egészében tudja értelmezni. Nem beszél teljes mértékben a felnőtt nyelvet, következésképpen nem tudja megfogalmazni saját vágyait és érdekeit azon a nyelven. A gyerek kiszolgáltatottsága, érdekképviselési lehetőségének korlátai szorosan összefüggnek a nyelvi reprezentáció korlátozottságaival.

A subaltern elméletei

Antonio Gramsci (1971) és az indiai Subaltern Studies történészcsoport elképzeléseit továbbgondolva vetette fel Gayatri Chakravorty Spivak a kirekesztettség artikulációjának problematikusságát a „Szóra bírható-e az alárendelt?” (Spivak 1988) című klasszikussá vált tanulmányában. Gayatri C. Spivak provokatív, egyben inspiráló módon érvelt amellet, hogy a subaltern, az alárendelt csoport nem képes a főáramú csoport nyelvéen megszólalni. Az alárendelt nem képes a domináns diszkurzus nyelvéen kifejezni önmagát, nem képes ezen a nyelven képviselni az érdekeit. Meggyőzően fejtette ki, hogy — paradox módon — a jóindulatú indiai és nyugati értelmiségiek és politikusok nem egyszer maguk is asszimilálják és megismétlik az alárendelt kirekesztését, hiszen azáltal, hogy a társadalom perifériáján élők nevében beszélnek, beléjük fojtják a szót. A politikai képviselet önmagában még nem garantálja, hogy elismerik alárendelt csoportok létezését, ugyanis a politikai képviselet óhatatlanul tárgyiasítja őket, és túlságosan leegyszerűsíti a kirekesztett szubjektum összetett helyzetét (Spivak, 1988; 1999).

Spivak közelebbről megvizsgálja, miként jelenik meg a nyugati diszkurzusban a „harmadik világ” szubjektuma. Az angol gyarmatosítók által fokozatosan felszámolt indiai szokás, az özvegyáldozat, a *sati* példáján elemzi az alárendelt nő beszédének (illetve a helyette/érte való diszkurzusnak) lehetőségeit. Az özvegyek feláldozásának több brit és indiai interpretációját követi nyomon (rítusként elnézni, tudomásul venni, magasztalni vagy bűnnek nevezni), szövegről szövegre halad, folyamatosan szembesül mind a brit, mind az indiai törvények változásaiban a jelölőként szereplő nő rögzítetlen helyével. Spivak a *sati* kutatásának számos szövegeit, értelmezéseit és félreértelmezéseit vizsgálja, arra is utal, hogy ez a szokás India történelmében helyenként és időben változó volt. Végül megállapítja, hogy nem mutatható ki egy olyan eredet, amelyre ez a hagyomány visszamegy. Többször hangsúlyozza, hogy az

a nő, az a nemileg meghatározott szubjektum, aki a máglyára megy, nem szólal meg, az ő véleményének, álláspontjának nincs nyoma a hivatalos dokumentumokban, a történelmi forrásokban nincs jel az ő nézőpontjára. Vagyis a máglyára kerülő nő saját hangja, saját álláspontja nem artikulálódik. A tanulmány végén Gaytrai Spivak egy megtörtént esetet említ, amelyben egy Bhuvanewari Bhaduri nevű nő a menstruáció idején követ el öngyilkosságot. Spivak szerint, ez a tett a női testben hordozott jelként a sati özvegyáldozat társadalmi szövegének átértelmezését hajtja végre, ugyanis a sati csak a menstruáció lezajlása utáni tisztítófürdőt követően volt végrehajtható. Azt is kifejezi, hogy a nő esete nem értelmezhető a teherbe esett nő történeteként sem. Spivak az öngyilkosságra készülő nő várakozását a menstruációra egyfajta áthelyezésként, a szokás átértelmező aktusaként értékeli. Ezt az áthelyező-átértelmező eljárást Spivak párhuzamba állítja Derrida dekonstruktív áthelyező, átértelmező szövegelemző technikájával és gondolkodásmódjával (Spivak 1997, 482-483).

Homi Bhabha *The Location of Culture* (1994) alapvető munkája több szempontból is kapcsolatba hozható állítható Spivak esszéjével. Mindkét kutató elutasítja a gyarmatosítók és a gyarmatosítottak, a nyugati világ és a harmadik világ oppozíción alapuló szembeállítását és a sztereotípiákban működő duális logikát. Mindketten dekonstruktív, tehát egy nyugati megközelítés alapján értelmezik át a gyarmati örökséget, ám teszik ezt egy olyan teória mentén, amely a nyugati kultúra nagy dichotómiáit megkérdőjelezi. Mindketten decentrális, folyamatos átalakulásban és folyamatos tárgyalásban, megvitatásban lévő egyéni és közösségi szubjektumképpen gondolkodnak, politika és írás, politikai és nyelvi reprezentáció állandó összefonódását vallják (vö. Bhabha 1994, 19–26).

Három évtized eltelt azóta, hogy az alárendelt szubjektum megszólaltatásának lehetőségeit kutatják, a Subaltern Studies szerteágazó, több tudományterületet, több kutatási irányzatot és több kutatói generációt magában foglaló, mind a mai napig alakuló kutatási területté vált. A történettudomány, a kulturális antropológia, a szociológia, a politológia, a kirekesztett társadalmi csoportok integrálását végző gyakorlati programok hasznosítják saját területükön a subaltern koncepciót. Igen nagyszámú posztkolonális (Moore-Gilbert 1997; Loomba 1998; Brennan 2013), feminista (Mohanty 1991; Loomba 1993) és kultúratudományos (Didur & Heffernan 2003) megközelítésű tanulmány alkalmazza, vitatja, illetve fejleszti tovább az alárendelt kategóriáját. Számos összefoglaló munka is megjelent, amelyek a kutatási terület és a felvetett kérdések alapján rendszerezik a tanulmányokat (Chaturvedi 2000; Ludden 2002; Morton 2003; de Jong & Mascot 2016). Az ezredforduló után a globalizáció jelenségei és problémái, például a migráció, az embercsempészet és a humanitárius mozgalmak

hatékonyasága képezi az újabb kutatások tárgyát (Morris 2010; Legg 2016). Többen felhívják a figyelmet, hogy még mindig óriási szakadék választja el a kiszolgáltatottak életéről szóló elméleti vitát és a szolidaritás gyakorlatban megvalósuló módozatait, amelyek révén a subaltern segítséget kap (Chakrabarty 2000; Cherniavsky 2011).

A subaltern-kutatások történetében fontos állomás a Columbia egyetem által megjelentetett kötet, amelyet az eredeti Spivak-tanulmány megjelenésének húsz éves évfordulójára rendezett konferencia alapján adtak ki Rosalind Morris szerkesztésében. A kötetben történészek, politológusok, filozófusok és irodalmárok írnak a subaltern interdiszciplináris alkalmazási lehetőségeiről. A kötet három nagy fejezetre tagolódik. Az elő részben a Spivak által használt alapfogalmak mint például a szubjektum és történetírás, a politikai és nyelvi reprezentáció két fogalma összjátékának újraértelmezése és a 21. századi globalizációs folyamatokra való alkalmazása történik. A második rész konkrét történelmi kutatásokat közöl az öngyilkosság, a gender és a subaltern témájában. A harmadik szekció a jelenkori humán erőforrást kizsákmányoló tendenciákat vizsgálja a kiszolgáltatottak két csoportjában: a háztartásban dolgozó szingapúriaiak és mezőgazdaságban dolgozó latin-amerikai bennszülött nők körében (Morris 2010).

Gayatri Spivak, figyelemmel kísérve az újabb fejleményeket, a Subaltern Studies interdiszciplináris kutatásait, az újabb globalizációs folyamatokat, a nemzetközi tőke mozgását és a nemzetközi segélyszervezetek működését, korszerűsítette az alárendelt meghatározását és kialakította az *új subaltern* fogalmát. Eszerint a jelenkori kiszolgáltatottság már nem azt jelenti, hogy az ember el van szigetelve a centrumtól, hanem azt, hogy a nemzetközi kereskedelemben a munkaerejét tulajdonként kezelik, végletesen kihasználják (Spivak 2000, 326). Az új kiszolgáltatottak között vannak a globalizáció áldozatait, például azok a hivatalos dokumentumokkal nem rendelkező bevándorlók, akiknek csak a munkájukra van szükség, akik elfogadják, hogy nyomorult élethelyzetük normális állapot (Spivak 2014, 6). Az új kiszolgáltatottság egy pozíció identitás nélkül, olyan hely, amelyet a hiány, az állam struktúrájához, az állampolgárság intézményeihez való hozzáférés hiánya jellemez. Spivak szerint az új subaltern felé nem felülről lefelé vezet az út, nem az elittől, az élcsapattól vagy a nemzetközi érdekérvényesítő szervezetektől lehet eljutni hozzá. Más utat javasol: a „learning to learn from below” elv követését, a „megtanulni tanulni a társadalom alsó rétegeitől” képesség kialakítását (2014, 10).

A továbbiakban Spivak egyes állításaival szeretnék vitába szállni és egyben csatlakozni a kultúratudományos irányzaton belül azoknak a sorához, akik Spivak érvelését az irodalmi művek bevonásával saját kutatási területük kérdésirányaira lefordítják, alkalmazzák, illetve továbbgondolják. Ilyen jellegű

irányt képvisel például Sankha Maji (2015) és Golchin Pourqoli (2016) tanulmánya, melyek Aravind Adiga Man Booker-díjat kapott *The White tiger* (2008) (*A fehér tigris* 2010) című regényében a szegénysorból a gazdagok világába gyilkosság révén eljutó főhős karakterét, cselekedeteit és nyelvi megnyilatkozásait vizsgálják. A két tanulmány vitázik egymással a tekintetben, hogy az ellentmondásos főszereplőt tekinthetjük-e a subaltern képviselőjének vagy sem. Maji szerint ő az, aki azáltal, hogy megvalósítja magát és gazdag vállalkozóvá válik, hangot ad azoknak az elnyomottaknak, akik nem tudtak a saját érdekükben megszólalni (Maji 351). Ezzel szemben Pourquoli amellet érvel, hogy a főhős, amint meggazdagodott, átveszi a gazdagok szemléletét, másikként konstruálja meg a kiszolgáltatottakat, akik közül ő kiemelkedett. A beszédében a „én” (I) személyes névmás és enyém (my) birtokos névmás gyakori ismétlése nem utal a kiszolgáltatottak iránti együttérzésre (Pourquoli 217).

Egy másik tanulmány a dél-afrikai író, Nadine Gordimer *July's People* (1981) (*July népe* 1984) című regényében értelmezi a *subaltern* koncepcióját. A regény egy fiktív polgárháborús helyzetben játszódik, a fehér családokat elűldözi és meggyilkolja a fellázadt fekete katonaság. July megmenti a családot, a saját falujában, az agyagkunyhók világában szállásolja el őket, ahol új társadalmi hierarchia lép érvénybe. A tanulmány July, a fekete alkalmazott és a fehér háztulajdonos és felesége, Maureen úr-szolga viszonyának folyamatos átalakulását elemzi. Néhány kulcsfontosságú jelenetet emel ki abból a folyamatból, ahogy a felvilágosult, jó szándékú, liberális gondolkodású fehér dél-afrikai család a megváltozott politikai helyzetben, háborús körülmények között teljes mértékben kiszolgáltatottá válik egykori szolgálójuknak. (Deyab 2010). Véleményem szerint a tanulmány meglehetősen leegyszerűsíti Spivak koncepcióját, pusztán társadalmi elnyomásaként értelmezi. A szerző, Mohammad Deyab a regényt alapvetően a fekete szolgáló öntudatra ébredéseként értelmezi, ám figyelmen kívül hagyja a mű, a kolonizált, a kolonizáló és a női nézőpontot játékba hozó, igen összetett értékszerkezetét. A tanulmány szerzője viszont jó érzéssel emel ki egy érdekes szövegrészt a regényből (Gordimer 1981, 152), amely az alárendelt megszólalásának problémáját kiválóan illusztrálja. A fehér asszony egy ponton szemére hányja Julynak, hogy tudja, hogy annak idején bizonyos dolgokat ellopott a házukból, mire July felháborodottan a saját nyelvén válaszol. Deyab ezt a részt a saját hang megtalálásaként értelmezi, amely a csendből, az eddigi elhallgatásból előtör. Ezzel a szemben July tört angolságát egyfajta, a hatalmi viszonyok szubverziójaként működő mimikriként látja (346–347). Továbbfolytatva ezt a gondolatot, ebben a regényrészletben arra is érdemes figyelni, hogy az anyanyelvű rész nem hangzik el a regényben, valamint arra is, hogy a fehér nő pontosan megérti, hogy mit mond July, pedig egyetlen szót sem ért a

beszédéből. Az olvasó sem tudja meg, mit is mondhat itt July, ő is Maureen tolmácsolására van utalva. Ebben a jelenetben világosan érzékelhető a nyelvi akadály, ám az is, hogy mégis létrejön a kommunikáció a két fél között. Az is látszik, hogy a fordítás a kommunikáció lehetséges útja, ám azzal is szembesülünk, amit Spivak állít, hogy mégsem hallottuk az alárendelt saját hangját, hiszen ez az elhangzott beszéd nincs szövegszerűen jelen a regényben.

Az alábbiakban *A hullócsillag éve* című regény vizsgálatával szeretnék amellet érvelni, hogy bizonyos szépirodalmi elbeszélések lehetővé teszik, hogy az alárendelt korlátozott módon, de megszólaljon. Nem arról van szó, hogy a gyerekek nevében beszél a narrátor, és arról sem, hogy a gyerek figura tárgyiasítva jelenik meg. Az olvasó aktív közreműködése bele van kódolva a szövegvilágba, hiszen a gyermek narrátor hiányos tudását folyton ki kell egészíteni olvasás közben. A következő oldalakon azt szeretném bemutatni, hogy a subaltern megszólaltatásának összetett problematikáját meg lehet feleltetni a (reflektálatlan) gyermeki látószögre való reflektálás összetett narratív diszkurzusának.

Kortárs magyar női szerzők írásaiban találkozhatunk hasonló kifejezésformákkal, amelyekben kimutathatóan előtérbe kerülnek a reflektálatlanság problémái. A női szereplők belenyugszanak kilátástalan helyzetükbe, hiszen az számukra hétköznapi, megváltoztathatatlan adottság. A szövegvilágban semmilyen esélyt nem kapnak arra, hogy jobbra fordítsák sorsukat, hogy kibontakoztassák képességeiket. Számukra a világ megváltoztathatatlan rendje, hogy elnyomják őket, és hogy szenvedjenek. Például Erdős Virág *Portré* című versében az elbeszélő semleges tónusban sorolja a nőket ért atrocitásokat, egyiket a másik után, nem fűzi őket össze logikai kapcsolat, és a narrátor sem kommentál. Tóth Kriszta *Porhó* című versében a nézőpontok hirtelen váltakozása az elbeszélő alany és az ábrázolt női alak mint tárgy között egy sajátos köztes diszkurzív teret hoz létre a subaltern, elnyomott nőalak számára, ezáltal alárendelt helyzete az összetett retorikai struktúra révén érzékelhetővé válik a befogadó számára. Ezek a költői stratégiák sikeresen elkerülik a tárgyiasítást és nem sajátítják ki a marginalizált másik fél helyét, ellentétben azokkal a reprezentációs eljárásokkal, amelyeket Spivak kritizált. Az özvegyáldozat eltörlésekor például az angol gyarmatosítók szemében a megmentett özvegyek tárgyként formálódtak meg (1997, 472–473). Ezekben a művekben nem más beszél a szereplők nevében, a szereplők nem tárgyként és nem leegyszerűsített alakokként jelennek meg, ugyanakkor az álláspontjuk, a nézeteik, világértelmezésük egyértelműen hangot kap.

A megbízhatatlan elbeszélés elméletei

Amikor olyan elbeszélést vizsgálunk, amelyben a fokalizáció a gyermekszereplőn keresztül történik, akkor az elbeszélő tudása is korlátozott, ebben az esetben az elbeszélőt egyfajta megbízhatatlanság jellemez. A gyereknézőpontot pontosan közvetítő narrációt, attól függetlenül, hogy az elbeszélő személye azonos-e a gyerekszereplővel vagy sem, korlátozott tudásúnak tekinthetjük, és így a megbízhatatlan elbeszélő kategóriájával közelíthetjük meg. Wayne C. Booth klasszikus, gyakran idézett definíciója szerint a narrátor akkor megbízható, „ha elfogadja a mű (azaz a beleértett szerző) normáit, vagy azoknak megfelelően cselekszik, és megbízhatatlan, ha nem” (Booth 1983, 158–9). Kazuo Ishiguro *Napok romjai* című regényében Stevens elbeszélésmódjának elemzésekor Phelan and Martin tovább finomítják Booth „megbízhatatlan narrátor” definícióját, és három típust különböztetnek meg. Összefoglalva, amellet érvelnek, hogy a narrátor nézőpontja leválhat a beleértett szerzőről, és annak véleményéről, és közvetíthet az eseményekről semleges elbeszélő-, értékelő elbeszélő-, és interpretáló szerepben. Megbízhatatlan semleges elbeszélés a tények/események szintjén történik, megbízhatatlan értékelés az etikai/értékítéleti, míg megbízhatatlan interpretáció a tudás/érzékelés síkján megy végbe. Az olvasó két különböző reakciót adhat, mikor rájön, hogy a narrátor szavainak nem adhat hitelt: figyelmen kívül hagyja, amit a narrátor mond, és megpróbál rekonstruálni egy kielégítőbb beszámolót, vagy elfogadja, ám kiegészíti a narrátor szavait (Phelan & Martin 1999, 93–5).

Gerald Prince a megbízhatatlan narrátorságot a következőképp határozza meg: „szűk látószög vagy fokalizáció, amely a mindentudó nézőponttal ellentétben gondolati vagy érzékelési korlátok közé van szorítva” (Prince 1987, 48). William Riggan négy eltérő egyes szám első személyű megbízhatatlan elbeszélőt különít el: a picaro, a clown, az őrült és a naiv. Ezek közül a legutolsó tűnik leginkább alkalmazhatónak a jelen tanulmányban vizsgált gyermeki látószögből írott elbeszélésekre. Riggan elemzi két kamasz-narrátor elbeszélésmódját, az egyik Huck Mark Twain *Huckleberry Finn kalandjai*, a másik Holden Caulfield J. D. Salinger *Zabhegyező* című művében. Arra a következtetésre jut, hogy a regények társadalomkritikát fogalmaznak meg két olyan szereplő látószögéből, akik még nem tagjai a társadalomnak, szinte semmilyen közvetlen tapasztalattal nem rendelkeznek róla. Az őrült narrátor megbízhatatlansága eltér a naiv narrátor megbízhatatlanságától abban a tekintetben, hogy milyen mértékben illeszkedik az elbeszélő a társadalomba, amelyet alapvetően kritizál (Riggan 1981, 169–170). A fenti érvelést jelen tanulmányom szempontjából igen fontosnak tartom, mert Riggan hangsúlyozza, hogy a naiv narrátor kívülálló figura, társadalmi környezet

perifériáján helyezkedik el. A naiv narrátor nem érti pontosan a társadalmi rendet maga körül, ezért a rendszer nem építi be magába teljesen. Az elbeszélő magányos kívülálló marad, megfigyelő, aki életkörülményeit adott, megváltoztathatatlan rendként fogadja el.

Ansgar Nünning szerint a megbízhatatlan narráció fogalmának megértéséhez a kognitív és retorikai megközelítések szintézisére van szükség. Meggyőzően érvel amellett, hogy pusztán a szöveg alapján nem lehet a megbízhatatlan narráció által felvetett kérdésekre választ adni. A megbízhatatlan narráció pragmatikai jelenség, így aztán a szövegekhez hozzáadott olvasói előfeltevések figyelembe vétele nélkül lehetetlen megragadni a lényegét (Nünning 2008, 45). Nünning kétféle előzetes tudást, két különböző referenciális keretet, megközelítési módot említ: az egyik az olvasó empirikus élményeinek összessége, mint például a világról való általános tudása, a történelemből fakadó világmodell vagy kulturális ismeretek, az olvasó emberi viselkedéssel kapcsolatos elképzelése. A másikat kifejezetten irodalommal kapcsolatos keretrendszerek alkotják. Ide tartoznak például az irodalmi műfajokra vonatkozó konvenciók, intertextuális utalások, sztereotipizált irodalmi karakterek, mint a például a vándor, a hetvenkedő katona vagy a furfangos szolga (Nünning 2008, 47–48).

A hullócsilag éve

Rakovszky Zsuzsa regénye abba az érdekes kortárs magyar szépprózai vonulatba tartozik, amely a kommunista múltban játszódó történeteket gyermek nézőpontjából mutatja be. Azokra a művekre gondolok, amelyekben az eseményeket közvetlenül gyermek-narrátor szemszögén keresztül látjuk: Dragomán György *Febér király* (2005); Barnás Ferenc *Kilencedik* (2006); Németh Gábor *Zsidó vagy?* (2004); Bartis Attila *Nyugalom* (2004); Kukorelly Endre *Tündérvölgy* (2003); Garaczi László *Pompásan buszozunk* (2001). Tóth Krisztina *Vonalkód* elbeszélései (2012) Borbély Szilárd *Nincstelene*k (2013). Ezekben a művekben az alárendelt szereplők gyerekek, akik természetesnek veszik a kommunista diktatúrában való létet. Beleszülettek a rendszerbe, úgy tekintenek rá, mint természetes kulturális közegre, hiszen nincs összehasonlítási alapjuk, így a változtatás igénye fel sem merül bennük. Ha valami furcsát vagy hátrányos megkülönböztetést tapasztalnak, képzeletük segítségével próbálják feldolgozni. Mindegyik regényben hangsúlyos, hogy a gyerekszereplők nem reflektálnak saját helyzetükre, nem értelmezik, nem kérdőjelezik meg élethelyzetüket, egyszerűen adottságnak tekintik. Más szóval, ezek a művek a reflektálatlan létmódra reflektálnak, láthatóvá teszik a láthatatlant, kommunikálják azt, amit a szereplők nem képesek kimondani.

Barnás Ferenc és Dragomán György regényei teljes mértékben a gyermek nézőpontjából íródtak. Az eseményeket a gyermek-elbeszélő meséli el és fokalizálja. Rakovszky Zsuzsa *A hullócsillag éve* című regényében váltakoznak azok a fejezetek, amelyeket gyermek szemével látunk és azok, amelyekben a felnőtt-narrátor az elbeszélő. Az adott fejezeten belül következetesen végighúzódik a domináns látószög. A szerkesztésmód, melyben különböző fejezetekben más nézőpontok váltakoznak, összetett, multiperspektivikus szerkezetet eredményez, és tipikus, az ötvenes évek Magyarországra jellemző, fiktív egyéni élettörténeteket jelenít meg. Németh Gábor és Kukorelly Endre regénye további példa arra, ahogyan perspektívák szövevényes módon keveredhetnek. Gyakran, akár ugyanazon a bekezdésen belül is többször nézőpontot vált a narratíva, a felnőtt reflektáló, emlékező perspektívája a gyermek reflektálatlan, a regény jelen idejébe ágyazott fokalizációjába csap át.

A hullócsillag éve című regény egy Magyarország nyugati részén levő, határ menti kisvárosban játszódik 1955-56-ban. A szabad függő beszédben, gyerek belső nézőpontot közvetítő harmadik személyben elmondott fejezetek lírikus jelenetekből, egy Piroska nevű öt éves gyermek benyomásaiból állnak. A kislány életében rendkívül fontos korszak köszönt be, hiszen el kell hagynia viszonylag biztonságos otthonát, és be kell lépnie a társadalomba, először az óvodán, majd az iskolán keresztül. A benyomásait átszövik olyan mondatok, amelyeket a körülötte lévő felnőttektől, családtagoktól, anyja barátaitól hall. A felnőtt olvasó a gyermek idézett monológjában idézett „felnőtt mondatok” segítségével próbálja rekonstruálni a történelmi hátteret. A gyereknézőpontú elbeszélő szövevényében érzékelhető egy kívülálló, felnőtt tudással és tapasztalattal bíró narrátor jelenléte is, ahogy erre Tatár Sándor felhívja a figyelmet. „Tény, hogy az elbeszélői hangját Piroskának „kölszönző” mindentudó narrátor nem bölcselkedik, nem analizál, ám miközben a gyermeki érzékenység, fogékonyság imitálását valóban ambicionálja, tudósításából nem próbálja kiiktatni — erről fogalmazásmódja egyértelműen tanúskodik — a felnőtt-tudást” (Tatár 2005, 1091). Piroska elbeszélésein kívül a regényben levelek és más szereplők naplórészletei is megjelennek. Ha összeillesztjük ezeket a darabokat és a gyermek elbeszélését, kibontakozik előttünk a cselekmény, követhetjük a szereplők személyiségfejlődését, még úgy is, hogy teljes élettörténetüket nem ismerjük meg.

Megtudjuk, hogy Piroska édesanyja, Flóra, szerelmes egy érzékeny, szarkasztikus, de megbízhatatlan, gyenge jellemű férfiba. A férfit egy Államvédelmi Hatóságban dolgozó nő tartja érzelmi terror alatt. Emellett olvassuk Flóra bérlőjének a leveleit, amelyekből megtudjuk, hogy beleszeret szállásadónőjébe. A bérlő a GULÁG-ról jött vissza, fokozatosan egyre agresszívebb, férfi-sovinisztább módon ostromolja Flórát. Megismerjük a

családi szerelmi történeteket a kemény diktatúra idején és a mindennapi gondokat az ötvenes évek mélységes szegénységében. Egyfajta elképzelt mikro-történelmet olvasunk, mely arra keresi a választ, milyen volt a mindennapok történelme. A töredezett szerkezet arra is emlékeztet, hogy a történelmet lehetetlen egységes, mindent magában foglaló folyamatként felfogni.

Egy gyermek látószögén keresztül tanulni a múltról számos problémát felvet, mivel a gyermek egyfajta megbízhatatlan narrátor. Még ha az olvasó el is hiszi a narrátornak, amit mesél, a beszámoló folyamatosan kiegészítésre szorul, mivel — ahogyan Phelan és Martin is utal rá — az olvasó egyfolytában arra törekszik, hogy kikerekítse az elbeszélést. Jelen esetben segítségül kell hívnunk történelemtudásunkat az ötvenes évek mindennapi magyarországi terrorjáról. Ezzel az a probléma, hogy pontosan erről szeretnénk többet megtudni: a történelemnek arról az oldaláról, amelyről a történelemkönyvek keveset írnak. Az elbeszélő megbízhatatlan, túl fiatal, saját körülményeiről hiányos tudással rendelkezik, tehát ezek a regények nem fognak tudni elfogadható választ adni a feltett kérdésre: hogyan élte meg egy gyermek azokban az években a diktatúrát? Más szavakkal, egy gyermek nem képes beszámolni a történelemről, hiszen életkorából adódóan korlátozott ismeretekkel rendelkezik. Az ilyen típusú elbeszélések minden esetben félrevezetőek, mert ugyan marginális perspektívából bepillantást engednek a történelembe, össze is kuszálják ezt a perspektívát.

A történelem gyermek-verzióját minden esetben ki kell egészítenünk egy elképzelt történelemmel, amelyet a gyermeki nézőpont alapján konstruálunk. Arra invitálnak, hogy úgy olvassuk a regényt, mint egy gyermek történetét az ötvenes években, ám végül szembesülünk a helyzettel, hogy történelmi tényre csak nagyon homályosan történik utalás. Nem véletlen, hogy ha a történelmi hitelesség szempontjából közelítünk, egyetlen említett regényre sem lehet referenciaként hivatkozni. Több módon hangsúlyozzák a textualitást és a fikcionalitást, ilyen módon ellehetetlenítve az illúziót, hogy valódi (történelmi) referenciát kapunk. Mégis, rengeteget megtudunk a despotizmus természetéről, méghozzá a gyereknézőpontú narráció révén.

Megtudjuk, hogy a diktatúra kor és nem szerinti különbségeket is teremt. Például, ebben a regényben ugyan minden férfialak komolyan szenved az elnyomástól, mégis habozás nélkül maguk is elnyomóként lépnek fel a nőalakokkal szemben. Ez manifesztálódhat abban, hogy önkényúrként viselkednek, vagy inkorrekt cselekedetekben, mint például csalás, hazudozás. Ezzel a viselkedéssel maguk is leképezik és a saját körükben megismétlik az autoriter állami berendezkedés alapelveit.

Rakovszky Zsuzsa regényében a gyermeki látószög használata arra is felhívhatja a figyelmet, hogy a gyermekekre sok esetben kétszeres elnyomás

súlya nehezedik. Másrészt, ugyanannak a regénynek a lapjain egy alternatív történet is kibontakozik: a felnőttek megpróbálják védeni a gyermekeket, amennyire csak tudják, a rendszer hatásától. Polgári értékrend szerint próbálják nevelni őket egy nem polgári értékrenden alapuló politikai rendszerben. A fiktív világ mindkét, a gyermek élettörténetét meghatározó metanarratívának helyet ad, mindkettőre találunk példát a cselekményvezetésben.

Vizsgáljuk meg közelebbről a kétszeres elnyomásra utaló nézőpontot *A hullócsillag éve* című regényben. A kislány édesanyjával meglátogat egy korábban polgári családban élő idős asszonyt, akinek a fia vagy közeli rokona feltehetően a kommunista rendszer áldozatává válik. Azt megérti, hogy a falon függő portré az elveszett fiút ábrázolja. Az idős hölgy egy alkalommal feláll és gyertyát gyújt a kép alatt. Nem derül ki, kegyeletből vagy takarékoságból teszi, hogy ne kelljen áramot fogyasztania. Azt kísérik végig az egész műben lépésről lépésre figyelemmel, ahogyan a kislány csupán részben érti, mi történik körülötte. Az alábbi részlet két bekezdésből áll: az egyik az idős hölgy elbeszélése, a másik a kislány reakciója.

– Ott találták meg a fák között, alig pár száz méterre a házuktól... – Szörnyülködő, diadalmas suttogás a vaníliás kifli porcukor-csillámporos maradéka fölött. – A biciklire figyeltek föl, ott hevert az árokparton, gazdátlanul... Süket volt szegény, mint az ágyú, azért nem hallotta meg, amikor a határőrök utána kiabáltak, hogy hová megy... Azok is rájöhettek, hogy bakot lőttek, hogy úgy mondjam... Bevonszolták a szerencsétlent a fák közé, egy kis avart kapartak rá... Most gondold el: az is lehet, hogy akkor még élt!

Piroska fejét az anyja válla gödrébe fúrja, de hiába, nem bírja elhessegetni a képet, a holttestet a fák között, a száraz levelek alatt. Gyanútlanul átlépett egy határt, azért hihették róla, hogy egy másikat is át akar lépni, egy még tilosabbat. Lehet, hogy a vércseppek mutatták az utat a falubelieknek, mint a Jancsi és Juliskában a fehér kavicsok? Lehet, hogy másutt is halottak vannak eldugva az avarban, a Papréten vagy az udvarukban? Segélykérően körülnéz. Az özvegy két tenyerét az asztallapnak vetve föltápaszkodik, a varróasztalkához dökög, és ünnepélyes mozdulattal meggyújtja a gyertyát. A hátrafésült hajú fiatal halott szomorúan és igyekvően néz vissza Piroskára. (Rakovszky 2005, 38)

Az eseményeket a gyermek fokalizációján keresztül látjuk, így ki kell egészítenünk, amit megtudunk. Aktiválhatjuk azt, amit az ötvenes években lezárt magyar határról tudunk, és úgy valószínűleg jobban megértjük az idős asszony történetét, mint a gyermek. Am az mégsem teljesen világos, kiről szól a történet, és pontosan mikor történt. A fiáról szól vagy valaki másról? Nem tudjuk biztosan, és a szöveg nem ad támpontot. Mint felnőtt olvasók, csak

részleges tudásunk van a történet referenciájáról. Történelmi ismereteinket segítségül hívva valamelyest tisztul a kép, de mindig többértelmű marad. Az viszont egyértelmű, hogy a kislány küzd, hogy megérthesse maga körül a világot. Ami tisztán kibontakozik, az a gyermeki nézőpont — és ezáltal elmozdul a történet referenciája. Megtudjuk, hogy a fenyegető politikai hatalom, amely a megfélemlítés eszközeként ellentmondó információkat terjeszt, egy gyermek számára még ijesztőbb. A politikai megfélemlítés eszközeit összekeveri a mese brutális részleteivel. Akkora mennyiségű többlet-rettegést kell feldolgozzon, amely jóval meghaladja egy ennyi idős átlagos gyermek szorongását.

A történetben nyomon követjük, hogyan próbálja Piroskát édesanyja megvédeni a politikai rendszer hatásaitól, amennyire csak tudja, például oly módon, hogy később íratja be óvodába. Ám arra is gyorsan rájövünk, hogy lehetetlen elérnie célját. Nem tudja megvédeni az egész (textuális) világtól. A társadalmi berendezkedés hatásai történettöredékeken, befejezetlen mondatokon keresztül elérnek hozzá. Kiegészíti a hallottakat saját tudása, ebben az esetben tündérmesék alapján. E kettő keveredésének végeredménye még borzasztóbb, mint az ötvenes évek fikcionalizált politikai valósága. A regényben Piroška teremt egy világot, melyben mindenfelé halottak hevernek. Az olvasóban elkerülhetetlenül fölmerül, hogy a gyerekek olykor jobban szenvednek egy diktatúrában, mint a felnőttek.

A gyerek látószöge, mint egy nagyító, megmutatja a rendszer működését. Az eseményeket az ő szemüvegén keresztül olvassuk. Tisztán kivehető az, ahogyan ő figyeli a világot. Az olvasás során nemcsak a történelmi szituáció, hanem maga a perspektíva válik referenciává. Nem csupán a gyermek szemével látjuk a világot, hanem arról van szó, hogy ez a látószög állandó elemként kíséri végig az olvasást. Nem nehéz felismerni a regény által így módon előtérbe helyezett gondolatot, hogy maga a gyermeki látókör valahogyan a politikai rendszer működési mechanizmusához tartozik. A valóságos történelmi referencia helyett magára a gyermeki nézőpontra mutat rá a mű. A gyerekszemüvegen keresztül egyszer csak megláthatjuk magát a szemüveget, a látás tárgya maga a látókör lesz. A tényeket illető homályos látás és a folyamatos olvasói korrekcióban ráébredhetünk, olvasási tapasztalatként átélhetjük, hogy a gyermek-narrátor általi fokalizáció, más szóval az infantilis állapotba, hiányos tudáshorizontba kényszerített élet az önkényuralmi rendszer egyik sajátos jellemzője.

A totalitarianizmusra vonatkozó narratív megismerést további regényrészletek segítségével még jobban meg lehet világítani. Eddig a gyermeki nézőpontra fókuszáltam; árnyaljuk tovább a képet úgy, hogy szót ejtünk az elbeszélői hangokról és az elbeszélés idejéről.

– Hanem – mondja a nagyanyja, és az anyja karjára teszi a kezét, előre is bocsánatot kérve azért, amit mondani fog –, múlt vasárnap nem jöttetek. Persze, tudom, hogy rengeteg dolgod van – vág közbe sietősen, amikor Piroska anyja mentegetőzni kezdene –, még mindig jársz arra a tanfolyamra? Szegénykém... még szerencse, hogy engem már nem gyötörnek ilyesmivel... Engem szerencsére már senki nem akar átnevelni arra a kis időre... Az én öreg csontjaimra már nem érdemes annyi energiát pazarolni...

– Te nem is vagy öreg! – támad rá Piroska zsarnokian és szemrehányóan. (Rakovszky, 2005, 45)

– Hanem, Flórikám... – Megint a szégyenkező, puha nevetés. – Nem tudsz véletlenül egy kis varrónőt, aki olcsón dolgozik, de tényleg olcsón? Tudod, a kosztüm... És Flórikám... – Újabb nevetés, ezúttal zavart és kínos. – Lenne még az a korall nyakláncom, tudod melyik, talán érdekelné valamelyik kis kolléganődet... Esetleg azt, amelyik a pillangós brosst megvette a múltkor...? (Rakovszky 2005, 47)

A gyermeki nézőpontból való ábrázolás mellett Piroska elbeszéléseinek legfeltűnőbb vonása a jelen idő használata, végig az egész regényben. Ez kezdetben szembeötlően kellemetlen jelenség, amely összezavarja az olvasót. A történet nyilvánvalóan a múltban játszódik, a történelmi korszak 1955-56. A jelen idő úgy is tekinthető, mint ami az olvasó jelen idejébe helyezi az elbeszélést, folyamatosan nyugtalanító hatást keltve.

A fokalizációt tekintve, a történetet egy gyermek nézőpontjából ismerjük meg. Stilisztikai szempontból az elbeszélő hangja semleges, személytelen, egyes szám harmadik személyű narrátor. Retorikailag pedig a szubjektív értékelés egy felnőtt látószögéből olyan kifejezésekkel töri meg a gyermek-szereplő fokalizációját, mint „szégyenkező, puha nevetés”, „Újabb nevetés, ezúttal zavart és kínos.” Természetesen elképzelhető, hogy a kislány érzékeli nagyanyja zavarát, mégis a hangulatot a felnőtt kommentátor perspektívájából látjuk. A beszélők hangjának effajta keverését az olvasó újra csak mint állandó nyugtalanító hatást élheti meg, csakúgy, mint a jelen idejű narrációt.

Fiktív mikrotörténelmet kapunk közvetlen közlőről, történelmi élménnyel szembesülünk, és azzal az érzéssel is, hogy valamilyen módon ez a történelem még mindig kísér bennünket. Hasonlítsuk össze a fenti idézetet történelmi tudásunkkal! Az embereket arra kényszerítették, hogy részt vegyenek különböző átnevelő programokban, az ország, de különösen a korábbi polgári körök, szegénységben élt. Semmi nem utal arra, hogy a gyermek felfogja a kulturális és politikai miliót. És éppen ez a hangulat, hogy nem értjük, mi történik körülöttünk, de ki vagyunk szolgáltatva a körülményeknek, jellemzi a mű domináns látószögét. Ahogyan a gyermek

nézőpontjából olvassuk, egyre inkább világossá válik, hogy maga a gyermekes látásmód, amelyet az olvasóra kényszerít a szöveg, jellemzi a politikai rendszer működési mechanizmusait is. Nem csupán arról van szó, hogy a mi perspektívánk más, és hozzáadunk egyéb információt az olvasottakhoz. Az infantilizáció — gyerekként kezelni az embereket — az elnyomó mechanizmus fontos velejárója. Nünning szerint az olvasó minden szövegbeli ellentmondást annak tud be, hogy megbízhatatlan narrátorral van dolga. E folyamat során a deviáns (esetünkben korlátozott tudású gyermeki) reakció vagy viselkedés kulturális mintái adnak kiindulópontot, és a szöveg egyre természetesebben hangzik. Ezt a folyamatot tekinthetjük a „szintetizálódás mechanizmusá”-nak, amely a szöveg és az olvasó világról való tudása közötti bármilyen létező ellentmondást vagy eltérést felold, és a végeredmény egy magasabb fokú szintézis lesz (Nünning 2008, 48).

Ebben a regényben, mikor az olvasó azonosítja az ellentmondásokat a gyermek narrációjában, és rájön, hogy lehetetlen a kislány perspektívájánál tágabb látószögből nézni az elbeszélést, képes feloldani a helyzetet, aminek révén eljuthat a magasabb fokú szintézishez, azaz felismerheti, hogy az infantilizáció a szövegben állandó episztemológiai problémaként van jelen, sőt, az emberek manipulálásának és elnyomásának bújtatott diktatórikus eszköze. Ha meg akarjuk érteni, mi is a diktatúra, meg kell értenünk, hogy gyermeki helyzetbe kényszerítenek minket, ami egyenlő a másoktól való függéssel és a transzparencia hiányával a társadalmi folyamatok és intézmények működését illetően. A gyermeki látásmód nem más, mint csupán részleges megértése annak, ami körülöttünk zajlik, együtt jár azzal a mindennapos tapasztalattal, hogy mások döntenek a fejük fölött sorsunk alakulásáról.

Nézzünk egy másik tanulságos példát a jelen idejű, szimultán narrációra!

Piroska testi küzdelmet folytat az ellen, hogy az óvodában legyen, nem eszik, ám végül megtörik az ellenállása a fizikai erőszak miatt.

– Megtömlek én, édes fiam, mint a libát, ha neked ez kell...

Fuldokolva nyel: a következő kanál elől megpróbálja összeszorítani a fogát, de az óriáskéz kétfelől erősen, fájdalmasan megnyomja az arccsontját, a szája akarata ellenére kinyílik. Igyekszik rágás nélkül lenyelni, amit a szájába tömtek, hogy ne érezze a húscafatok ízét. [...]

Egy húsdarab megakad a torkán: vajon most meg fog halni, mint Hófehérke a mérgezett almától. [...]

– Ugye mondtam, hogy meg fogod enni?

Az óriásnő barátságosan gúnyos, csillogó szemmel, majdhogynem cinkosan néz le rá, őt pedig alázatos hála önti el, amiért már nem haragszik rá.

Nyekeregve együtt nevetgél vele, hogy mutassa, ő is pontosan ugyanúgy vélekedik arról a nevetséges lényről, aki ő még öt perccel ezelőtt is volt, mint az óriásnő. A gyomrára szorítja a kezét: egész engedelmes testében már csak az lázadozik háborogva.

– Te, ha nekem most hányni mersz! (Rakovszky 2005, 390–1)

Miután ilyen módon erőszakot követnek el rajta, Piroska nem harcol tovább, és végül elalszik, ami korábban soha nem fordult vele elő az óvodában. Ez értelmezhető úgy, hogy feladja az ellenállást, ahogyan az gyakran megtörtént Magyarországgal történelme során, ha nyílt agresszió érte, ahogyan 1956-ban is. És mégis, nem lehet véletlen, hogy a következő fejezet azt beszéli el, hogyan menekül el Magyarországról, és éri el a határt éjjel Piroska édesanyjával és nagyanyjával. Vajon Piroska csupán álmodja? Vagy, ahogy Horváth Györgyi látja (2006), „pszeudo-befejezés”-ként értékelhetjük ezt a fejezetet? Nehéz eldönteni.

Mivel a regény 2005-ben jelent meg, és elbeszélői jelenben, szimultán narrációban íródott, nem lehet nem észrevenni az olvasó jelenére adott jelzéseket. A jelen idejű narrációban hiányzik a távolság az elbeszélő ideje és az elbeszélő idő között, így sokkal közelebb áll az olvasóhoz is az elbeszélő történet. Nemcsak azt meséli el a szöveg, hogy milyen módszereket alkalmazhattak az ötvenes években, hanem határozottan utal a jelenre, megnyitja az értelmezést, hogy a „kanálról-kanálra lenyomni a torkán” módszer, a másik behódolásra kényszerítése lépésről lépésre, a megfélemlítés mind a mai napig a politikai kultúránk, a mindennapjaink része. Ez a jelenet, ahogy az ételt lenyomják Piroska torkán, ahogy még egy kanállal, még egy lépéssel fokozzák a másik megalázását, kiválóan szemlélteti a hatalom fokozatos kiterjesztésének, a másik felőrlésének fokozatos és könyörtelen, napjainkban is világosan felismerhető hatalomtechnikai eljárását.

A szimultán narráció olvasása során fokozatosan hozzászokunk a furcsa narratív beszédmódhoz. A szöveg továbbá azt is felkínálja, hogy reflektáljunk erre a „fokozatos hozzászokásra” mint olvasói technikára. Ekkor szemtől szembe nézhetünk egy „kulturális alakzattal”, azzal a modus vivendivel, amely oly jól ismert a kelet-európai régióban: lépésenként, fokozatosan hozzászokni és megtanulni együtt élni a tolerálhatatlannal. A jelen idő használata már egymagában feszültséget kelt az értelmezésben. Szimultán elbeszélés, harmadik személyű (felnőtt) narráció és a gyermek belső látásmódjának elegyítése az ötvenes évek történelmi helyzeteinek bemutatásában, bizarr és szokatlan narrációs megközelítés. Monika Fludernik felsorol pár tipikus példáját a jelen idejű narrációnak, többek között Pynchon *Súlyszivárvány* és J. M. Coetzee *Waiting for the Barbarians* (A barbárokra várva)

című művét, és az „új regény” irányzatot. Azonban egyikben sem találunk a fentihez hasonló kombinációt.

Ettől eltekintve, Fludernik megállapításai a jelen idejű narrációra vonatkozóan mégis jelentőséggel bírnak számomra. „Ezért az, hogy elmosódik a beszédszintek különbsége a jelen idejű „most” és a múlt idejű „akkor” között, az magával vonzza egy lényegesebb narratológiai kettősség egymásba olvadását is: a történet (*story*) és a történetmondás (*discourse*) kettőssége közötti különbség eltűnését” (Fludernik 1996, 254). Monika Fludernik a szimultán narráció egy másik tulajdonságát is jellemzi: a jelen idejű elbeszélések többsége, legyen akár mennyire illogikus, könnyen rekonstruálható egy eseménysor történeteként vagy a reflektáló elme kivetüléseként, amely a jelenben újra átéli a múltbeli élményeket (Fludernik 1996, 256). A fenti állításokból következik, hogy a deiktikus szintek egymásba csúszása megnehezíti, hogy az olvasó távolságot tartson az elbeszélte történettől, hiszen a szintek keveredése az olvasó és a mű közötti biztos távolságot összezavarhatja. A jelen idejű narrációt olvasva könnyen úgy érezhetjük, mintha saját élményeinket élnénk át, ami erősíti azt az értelmezési lehetőséget, hogy ezek a hatalmi mechanizmusok mind a mai napig velünk vannak, magunkban hordozzuk hatásukat és a belőlük származó viselkedésmintákat. Mindezek alapján a szimultán narrációt a mű olyan jelentésképző lehetőségének tekinthetjük, amely hozzászoktatja az olvasót a kényelmetlen beszédmódhoz, amely maga is színre viszi a hozzászokás mechanizmusát, más szóval hozzászoktatja az olvasót a hozzászokáshoz. Másrészt viszont az elbeszélésmód állandóan érzékelhető disszonanciái figyelmeztetik és szembesítik az olvasót azzal a káros és veszélyes jelenséggel, hogy annyira benne élünk ebben a nyelvben, annyira részévé válhatunk, hogy észrevétlenül beletörődünk, és a végén nem találunk benne semmi kivetnivalót.

Összefoglalásképpen feltehetjük a kérdést: mit is tanultunk a diktatúra természetéről a közelmúltat jelen időben elbeszélő gyereknézőpontú regényből? Először is, világossá vált, hogy az ábrázolás tárgya nemcsak a történelmi múlt, hanem maga a gyermeki perspektíva. Paradox módon a regény egyrészt megkérdőjelezi a diktatúra gyerekszemű bemutatását mint a referencia tárgyát, másrészt az elnyomó rendszer valamely nagyon lényeges tulajdonsága válik láthatóvá. Ez a narratív látószög teszi a sajátos történelmi helyzetet valamilyen mértékben átélhetővé, mert arra invitálja az olvasót, hogy beleélje magát egy gyermek rettegésébe, szorongásába. A kérdés, hogy „Milyen volt ebben a korban gyerekként élni?” nem tűnik értelmezhetőnek, ennyire fiatal narrátortól nem fogunk világos választ kapni. A gyermeki perspektíva maga válik az olvasói tekintet tárgyává, ebben a perspektívában

szembesülhetünk saját gyermeki naivitásunkkal, azzal az illúzióval, hogy a saját múltunk könnyen hozzáférhető és megérthető. A jelen idejű narráció lehetővé tesz olyan értelmezést, hogy amiről éppen szó van a műben, az nem csak egy múltbeli esemény, hanem annak hatása is – amit azóta is magunkkal hordozunk. A szimultán narráció és a gyermeki horizont révén nem a történelemtől olvasunk, hanem arról, hogy az infantilizáció mintái a mai napig velünk vannak. Másrészt azonban az infantilizáció minden esetben ellenállást szül, mint például a regény szövegében az álomszerű határátlépés vagy Piroska zsigeri ellenállása az óvodában.

A kiinduló elméleti kerethez visszatérve, *A hullócsillag éve* című regényben olyan helyzetet véltem felfedezni, amely párhuzamba állítható a Spivak által felvetett kérdésekhez. A brit kolonializáció alatt sínylődő, többszörös kiszolgáltatottságban élő subaltern szubjektum és a szovjet megszállás alatti kelet-európai kommunista rendszerben élő gyerek helyzete és reprezentációjának nehézségei összevethetők. A regény szembenéz azzal a problémával, amit Spivak többször is hangsúlyoz: az alárendelt szubjektum nem tud megszólalni az őt tárgyként megfogalmazó hivatalos diszkurzusok nyelvén. A regénybeli vizsgált példák hasonlóképpen rámutattak, hogy a diktatúrában élő gyerek nem beszél, nem érti a nyelvet teljes mértékben, gondolatait nem képes a domináns diszkurzus nyelvén megfogalmazni, egy kevert nyelvi gondolkodásmódban él, amelyeknek a mesék legalább olyan fontos részei, mint a megismert valóság tényei, ahogy például az erőszakos etetést egy gyermeki fantázia szerinti *óriásnő* hajtja végre.

Összetett narratív modalitásuknak köszönhetően a tárgyalt művek a Gayatri C. Spivak által bírált leegyszerűsítés és tárgyasítás csapdáját elkerülik, ugyanakkor nyilvánvalóan hangot adnak az elnyomott gyermek-elbeszélőnek. A regény nem pusztán kiszolgáltatott emberi élethelyzeteket mutat be. A subaltern hangjai magában az elbeszélés módjában rejlenek, a narratív diszkurzus – elsősorban a fokalizáció, a felnőtt elbeszélői hang és a gyermeki nézőpont összjátéka, valamint a szimultán narráció – hordozza a kiszolgáltatottság jelölőit. Továbbá a korlátozott tudású gyermeki nézőpont állandó korrekcióra készítet, bevonja az olvasót, hogy aktívan átélje a diktatórikus szövegvilágot. A folyamatos kiegészítő tevékenység a *részvételre*, az együttírásra helyezi a hangsúlyt. A részvétel elvének középpontba állítása összhangban áll a Spivak újabb tanulmányaiban megfogalmazott „tanuljunk meg tanulni a társadalom alsó rétegeitől” elvével, ugyanis *A Hullócsillag éve* olvasása során ráébredhetünk, hogy mi vagyunk azok, aki tanulhatunk a gyerektől, megérthetjük az infantilizáció és a diktatórikus hálózat kiépülésének összefüggését.

A subaltern elmélete felől vizsgálódva felfigyelhettünk a regény által hangsúlyozott, a szovjet megszállás alatti kommunista diktatúra és általában a

diktatúrákra vonatkozó értelmezési lehetőségekre. Rakovszky Zsuzsa regénye által az olvasó átérzi és megérti a diktatúra egy kevésbé ismert működési elvét, az infantilizációt, azt, ahogy a transzparencia hiánya korlátozott tudású alanyokká, gyerekekké változtatja az állampolgárokat, ahogy azok, Spivakkal szólva, nem tudják szubjektumként artikulálni az érdekeiket. A hozzászokásnak mint olvasói technikának a révén a regény ráirányítja a figyelmet annak veszélyeire is. Szembesít minket egy igen káros, önsorsrontó „kulturális alakzattal”, amely oly jól ismert a közép-kelet-európai régióban: lenyelni az önkényes hatalom újabb és újabb előretörését, fokozatosan hozzászokni és megtanulni együtt élni az elnyomással.

A párhuzamok mellett az elmélet és a regény prózapoétikai gondolatai közötti eltérésekre, a subaltern Spivak szerinti némaságra kárhoztatott helyzete és a mű által közvetített jelentéslehetőség különbségeire is igyekeztem felhívni a figyelmet: a kiszolgáltatott a vizsgált fikciós helyzetben, ha korlátozott formában is, de képes megszólalni. Az olvasó folyamatos kiegészítő tevékenységét a gyereknézőpontú, korlátozott tudású narrációba beépítő regény képes rávilágítani az önreflexióra képtelen alárendelt gyerek helyzetére. A belső nézőpontú fokalizáció és a harmadik személyű jelen idejű narratív beszédmód együttese megszólaltatja a gyerek belső hangjait, érzéseit és gondolatait, ugyanakkor azt is jelzi, hogy ezek csak korlátozott módon jutnak be a regény főáramú, harmadik személyű diszkurzusába.

A hullócsillag éve című regény segítségével újfajta kapcsolatba, újfajta párbeszédbe kezdetünk történelmünkkel. Egyszerre alakíthatunk ki bensőséges, egyben kritikus viszonyt múltunk diktatórikus korszakával. Akár tetszik nekünk, akár nem, mi, akik Kelet-Európában születünk, és a még meg sem születettek is, diktatórikus rendszerek gyermekei vagyunk. Egész életünkben magunkban hordozzuk a saját történeteinkhez fűződő kellemetlen intimitást, azon történetekhez, amelyeket soha nem lehet teljesen megbízhatóan elmesélni. Rakovszky Zsuzsa regényének gyermek narrátora ezzel a kényelmetlen és a kimondhatóság határán táncoló intimitással, saját infantilis történelmünkkel szembesít minket, ezzel egyúttal felajánlja a felnőtté válás és a szabadság választásának lehetőségét.

Felhasznált irodalom

- Adiga, Aravind. 2008. *The White Tiger*. London: Atlantic Books. (Magyar fordításban: 2010. *A fehérr tigris*. Kistarcsa: Cartaphilus.)
- Booth, Wayne C. 1983 (1961). *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bhabha, Homi K. 1994. *The Location of Culture*. London: Routledge.

- Brennan, Timothy. 2013. „Joining the party.” *Postcolonial studies* 16 (1): 68–78.
- Chakrabarty, Dipesh. 2000. „A Small History of Subaltern Studies.” In Henry Schwartz & Sangeeta Ray (eds.) *A Companion to Postcolonial Studies*. Malden, MA: Blackwell. 467–485.
- Chaturvedi, Vinayak (ed.) 2000. *Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial*. London: Verso.
- Cherniavsky, Eva, 2011. „The Canny Subaltern.” In Jane Elliott & Derek Attridge (eds.) *Theory after Theory*. London: Routledge, 149–162.
- de Jong, Sara & Jamila M. H. Mascot. 2016 „Relocating subalternity: scattered speculations on the conundrum of a concept.” *Cultural Studies* 30 (5): 717–729.
- Deyab, Mohammad. 2010. „The Subaltern can Speak in Nadine Gordimer’s *July’s People* (1981).” *International Journal of Interdisciplinary Social Sciences* 5 (6): 341–349.
- Didur, J. & Heffernan, T. 2003. „Revisiting the subaltern in the new empire.” *Cultural Studies* 17 (1): 1–15.
- Erdős, Virág. 2000. *Lenni jó*. Budapest: Magvető.
- Fludernik, Monika. 1996. *Towards a „Natural Narratology”*. London: Routledge.
- Horváth, Györgyi, 2006. „[Semmi sem tart örökké. Rakovszky Zsuzsa: A Hullócsillag éve.](#)” *Litera*. Letöltés: 2018. május. 28.
- Legg, Stephen. 2016. Empirical and analytical subaltern space? Ashrams, brothels and trafficking in colonial Delhi. *Cultural studies* 30(5): 793–815.
- Gordimer, Nadine. 1981. *July’s People*. London: Penguin Books. [Magyarul: 1984. *July népe*. Ford. Kaposi Tamás. Budapest: Magvető.]
- Gramsci, Antonio. 1971. *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. New York: International.
- Loomba, Ania. 1993. „Dead women tell no tales: issues of female subjectivity, subaltern agency and tradition in colonial and post-colonial writings on widow immolation in India.” *History workshop* 36: 209–227.
- 1998. *Colonialism/postcolonialism*. London: Routledge.
- Ludden, David (ed.) 2002. *Reading Subaltern Studies: Critical History, Contested Meaning and the Globalization of South Asia*. London: Anthem Press.

- Maji, Sankha. 2015. „The Subaltern Can Speak: A Study of Aravind Adiga’s *The White Tiger*.” *IJAR* 1 (8): 351–352.
- Mohanty, Chandra Talpade. 1991. „Cartographies of struggle: third world women and the politics of feminism.” In Chandra Talpade Mohanty, Ann Russo & Lourdes Torres (eds.) *Third world women and the politics of feminism*. Bloomington: Indiana University Press, 1–47.
- Morris, Rosalind C (ed.) 2010. *Can the subaltern speak? Reflections on the history of an idea*. New York: Columbia University Press.
- Moore-Gilbert, Bart. 1997. *Postcolonial theory: contexts, practices, politics*. New York: Verso.
- Morton, Stephen. 2003. *Gayatri Chakravorty Spivak*. Oxon: Routledge.
- Nünning, Ansgar, 2008. „Reconceptualizing the Theory, History, and Generic Scope of Unreliable Narration: Towards a Synthesis of Cognitive and Rhetorical Approaches.” In Elke D’hoker & Gunther Martens (eds.) *Narrative Unreliability in the Twentieth-Century First-Person Novel*. Berlin: Walter de Gruyter, 29–76.
- Phelan, James & Mary Patricia Martin. 1999. „The Lessons of ‘Weymouth’: Homodiegesis, Unreliability, Ethics and *The Remains of the Day*.” In David Hermann (ed.) *Narratologies: New Perspectives on Narrative Analysis*. Columbus: Ohio State University Press.
- Pourqoli, Golchin & Akram Pouralifard. 2017. „The Subaltern Cannot Speak: A Study of Adiga Aravind’s *The White Tiger*.” *International Journal of Applied Linguistics & English Literature* 6 (3): 215–218.
- Prince, Gerald, 1987. *Dictionary of Narratology*. Lincoln: The University of Nebraska Press.
- Rakovszky, Zsuzsa, 2005. *A hullócsillag éve*. Budapest: Magvető.
- Riggan, William, 1981. *Picaros, Madmen, Naijs, and Clowns. The Unreliable First-Person Narrator*. Norman: The University of Oklahoma Press.
- Spivak, Gayatri Chakravorty, 1988. „Can the Subaltern Speak?” In Cary Nelson and Lawrence Grossberg. (eds.) *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana: University of Illinois Press, 271–313.
- 1997. „Szóra bírható-e az alárendelt?” Ford. Mánfalvi Alice & Tarnay László. *Helikon* 43 (4): 450–483.
- 1999. *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.

- 2000. „The New Subaltern. A Silent Interview.” In Vinayak Chaturvedi (ed.) *Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial*. London: Verso, 324–340.
- 2014. „Scattered Speculations on Geography.” *Antipode* 46 (1): 1–12.
- Tatár, Sándor, 2005. „Kiszabadulni! Honnan is? Hová is?? Rakovszky Zsuzsa: A hullócsillag éve.” *Jelenkor* 48 (11): 1089–1102.
- Tóth, Krisztina, 2011. *Vonalkód*. Budapest: Magvető.